Ցեղասպանագիտական հանդես 10 (2), 2022
https://doi.org/10.51442/jgs.0028

ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ԱՂԵՏԻՆ ԶՈՀ ԳՆԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ռոբերտ Ա. Թաթոյան
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում հայկական և օտար բազմաթիվ աղբյուրների տվյալների համեմատական վերլուծության հիման վրա փորձ է արվում հաշվարկել 1922 թ. Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թիվը: Նշված նպատակով.

ա) անդրադարձ է կատարվում հարցի պատմագրությանը,

բ) ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում հույն, հայ և այլ քրիստոնեադավան զոհերի ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ հիմնական աղբյուրների տվյալները, որոնց հիման վրա տրվում է զոհերի, մեր կարծիքով, առավել հավանական ընդհանուր թիվը,

գ) անդրադարձ է կատարվում Հայոց ցեղասպանության նախօրյակի դրությամբ Զմյուռնիա քաղաքի և նահանգի հայ բնակչության և նախքան քեմալականների կողմից քաղաքի գրավումը՝ 1922-ի սեպտեմբերի դրությամբ Զմյուռնիա քաղաքում և շրջակայքում կենտրոնացած հայերի թվաքանակի հարցին,

դ) ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի վերաբերյալ տարբեր վավերագրերից քաղված այլ տվյալներ,

ե) ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում Զմյուռնիայի աղետից մազապուրծ եղած, Զմյուռնիայից ու շրջակայքից տարհանված և Հունաստանում ու այլ երկրներում ապաստան ստացած հայ փախստականների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները, դրանք համեմատվում են նախքան աղետը՝ 1921-ի դրությամբ Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների հետ,

զ) առանձին անդրադարձ է կատարվում Զմյուռնիայից և շրջակայքից կալանավորված և Թուրքիայի ներքին շրջաններ աքսորված զինվորական տարիքի հայ տղամարդկանց կորստի հարցին:

Համաձայն վերոնշյալ հարցերի շրջանակի քննության հիման վրա մեր հաշվարկի՝ Զմյուռնիայի աղետին զոհ է գնացել մոտ 5 000-5 500 հայ, որից մոտ 4 000-ը զոհվել է հրդեհի, դրան նախորդած և հաջորդած կոտորածների և զանգվածային սպանությունների հետևանքով, իսկ մոտ 1 000-1 500-ը՝ 15-45 տարեկան տղամարդիկ, գերության և աքսորի ընթացքում: Հայ զոհերը կազմել են զոհերի ընդհանուր թվի (20-22 հազար) մոտ մեկ քառորդը:

Բանալի բառեր՝ Զմյուռնիայի աղետ, Զմյուռնիայի հայ բնակչություն, Հայոց ցեղասպանություն, փախստականներ, վիճակագրություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 10.08.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 16.09.2022:
The article was submitted on 10.08.2022 and accepted for publication on 16.09.2022.
Статья поступила 10.08.2022 и была принята к публикации 16.09.2022.

Ինչպես հղել՝ Ռոբերտ Ա. Թաթոյան, «Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի հարցի շուրջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, No. 2 (2022), 49-73:
How to cite: Robert A. Tatoyan, “On the Question of the Armenian Death Toll as a Result of Smyrna

Catastrophe," *Ts'eghaspanagitakan handes* 10, no. 2 (2022): 49-73.
Как ссылаться: Роберт А. Татоян, "К вопросу о численности армян, погибших в результате смирнской катастрофы," *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 2 (2022): 49-73.

Ա. Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի հարցը պատմագիտության մեջ

Զմյուռնիայի աղետը՝ 1922 թ. սեպտեմբերին քաղաքի քրիստոնեաբնակ թաղամասերի հրդեհումը, քաղաքի և շրջակայքի քրիստոնյա ազգաբնակչության համակարգված ջարդն ու զանգվածային սպանություններն[1] ընդունված է համարել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի և հույների ցեղասպանության՝ Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայում հայկական և հունական ներկայության ոչնչացման եզրափակիչ արար: Դրանից ելնելով՝ Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի հարցը կարելի է և պետք է դիտարկել որպես Հայոց ցեղասպանության հետևանքով զոհված հայերի թվաքանակի հարցի ուսումնասիրության կարևոր բաղադրիչ ենթահարցերից մեկը:

Հարցի վերաբերյալ առանձին ուսումնասիրություն գոյություն չունի: 1922 թ. սեպտեմբերի իրադարձություններին հույների ցեղասպանության, հույն և հայ՝ միասին, կամ քրիստոնյաների բնաջնջման քաղաքականության պատմության ուսումնասիրության համատեքստում անդրադարձ կատարած հույն, հայ[2] և այլ ուսումնասիրողների հիմ-

---

1 Հետևելով 1913-16 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան և 1923-28 թթ. հույն փախստականների կարգավորման հարցերով Ազգերի լիգայի հանձնաժողովի նախագահ Հենրի Մորգենթաուին՝ կարելի է առանձնացնել Զմյուռնիայի աղետի հետևյալ հիմնական տարրերը, որոնք հանգեցրել են զանգվածային մահերի. 1) Զմյուռնիայի քրիստոնյա թաղամասերի հրդեհումը, 2) զինվորական տարիքի հույն և հայ տղամարդկանց կանոնավոր ջարդը, 3) տների և համայնքային շինությունների կանոնավոր թալանը, 4) կանանց և աղջիկների կանոնավոր բռնաբարություններն ու առևանգումները, 5) զինվորական տարիքի հույն և հայ տղամարդկանց առանձնացումը և տեղափոխումը երկրի ներքին շրջաններ՝ աշխատանքային գումարտակներում հարկադիր ծառայությամբ, 6) մնացած կանանց, երեխաների և տարեցների արտաքսումը Հունաստան (տե՛ս Henry Morgenthau, *I was sent to Athens* (New York: Doubleday, Doran&Company, 1929), 47):
Զմյուռնիայի աղետի զոհերի թվի մեջ ներառում ենք անմիջականորեն վերոնշյալ գործողությունների ընթացքում և դրա հետևանքով ուղղակի զոհվածներին: Տեղահանությունից հետո անցած առաջին մի քանի ամիսների ընթացքում Հունաստանում և այլ երկրներում հանգրվանած փախստականների շրջանում թերսնման և համաճարակների հետևանքով գրանցված մահերը, որոնք քիչ չեն եղել, կարող են դառնալ առանձին ուսումնասիրության առարկա (Զմյուռնիայից հույն փախստականների վիճակի մասին տե՛ս օրինակ Onur Yildirim, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922–1934* (New York&London: Routledge, 2012), 90: Հայ գաղթականների մասին տե՛ս Պետրոս Կոկինոս, *Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927)* (Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, 1965), 30-35):

2 Տե՛ս հատկապես Գևորգ Վարդանյանի, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և փոքրասիական աղետը (1914-1923)* (Երևան, ՀՑԹԻ, 2012): Տե՛ս նաև Մկրտիչ Ներսիսյան, «Մի բանավեճ Զմյուռնիայի 1922 թվականի ողբերգության մասին (Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության ջարդերի 70-ամյակի առթիվ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես 2-3* (1992), 87-92: Թեհմինէ Մարտոյեան, «1922 սեպտեմբեր. Զմիւռնիայի հայերի եւ յոյների բնաջնջումը եւ քրիստոնեաբնակ թաղամասերի հրկիզումը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* 41 (2021), 199-234: Tehmine Martoyan, "The Destruction of Smyrna in 1922: An Armenian and Greek Shared Tragedy," *in Genocide in*

նական մասը զոհվածների թվաքանակի հարցը ներկայացրել է հպանցիկ՝ շատ դեպքերում հաղորդելով միայն հույն կամ էլ առանց էթնիկական պատկանելության առանձնացման՝ ընդհանուր քրիստոնյա զոհերի թիվը:

Հայ պատմագիտական գրականության մեջ որպես Զմյուռնիայի աղետին, ներառյալ զոհվածների թվաքանակի հարցին առաջին անդրադարձներից կարելի է առանձնացնել 1961 թ. «Մեր Զմիւռնիա» ժողովածուում հրատարակված Արամայիս Կույումջյանի «Զմյուռնիայի մարտիրոսագրությունը» ակնարկը (անգլերեն): Հեղինակը նշում է, որ թեև կոտորածի ենթարկված քրիստոնյաների ճշգրիտ թիվը հաշվել դժվար է, սակայն «համաձայն որոշակի արժանահավատ տեղեկությունների», հայ բնակչությունը տվել է ընդհանուր առմամբ 15 000 զոհ, իսկ թուրքական սրից կարողացել է փրկվել հազիվ 2 500-ը[3]:

Խորհրդահայ և ներկայիս հայաստանյան պատմագիտական գրականության մեջ Զմյուռնիայի աղետի հայ զոհերի թիվն ընդունված է տեղակայել 20-30 000-ի սահմաններում: Այսպես, Ալբերտ Խառատյանը զոհերի ընդհանուր թիվը հաշվում է 100 000, որից հայեր՝ շուրջ 20-25 000՝ ավելացնելով, որ աղետին նախորդող շրջանում Զմյուռնիա էին լցվել նաև շրջակա բնակավայրերի հայ բնակիչները, ինչպես նաև բազմաթիվ փախստականներ Կիլիկիայից[4]:

Անվանի պատմաբան Մկրտիչ Ներսիսյանն իր «Մի բանավեճ Զմյուռնիայի 1922 թվականի ողբերգության մասին» հոդվածում խոսում է «տասնյակ հազարավոր» հայազգի զոհերի մասին[5]՝ հղելով ըստ էության երկրորդական աղբյուրի՝ պոլսահայ, հետագայում՝ հայրենադարձ հայաստանաբնակ մշակութային գործիչ Վաղինակ Բյուրատի հուշերի վրա, որը հայ զոհերի թիվը հաշվում է 35 000[6]:

---

the Ottoman Empire. Armenians, Assyrians, and Greeks, 1913-1923, ed. George N. Shirinian (New York: Berghahn Books, 2017), 227-249: Օսմանյան Թուրքիայում հույների ցեղասպանության պատմությանն իրենց աշխատանքներում անդրադարձած հայ ուսումնասիրողների մասին տե՛ս նաև Թեհմինե Մարտոյան, «Հույների ցեղասպանության պատմության հիմնահարցը հայ պատմագրության մեջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 7, թիվ 1 (2019), 116-125:

3 Տե՛ս Aramais Kouyoumdjian, "The Martyrdom of Smyrna," *Մեր Զմիւռնիան եւ շրջակայ քաղաքները* (Նիւ Եորք, հրատարակութիւն Զմիւռնահայ միութեան, 1960), 199:

4 Զոհերի թվաքանակի իր այս տվյալի համար հիմք ծառայած որևէ աղբյուր ուսումնասիրողը չի նշում (տե՛ս Ալբերտ Խառատյան, «Զմյուռնիա», *Հայոց պատմություն: Հատոր III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.): Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին)*, խմբ.՝ Աշոտ Մելքոնյան և ուրիշ. (Երևան, «Զանգակ», 2015), 318)): Հետաքրքիր է, որ ուսումնասիրողի՝ Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախին նվիրված մեկ այլ հոդվածում, նույնպես առանց աղբյուր նշվելու, հայ զոհերի թիվը բարձրացված է մինչև 30 հազարի (տե՛ս Ալբերտ Խառատյան, «Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախը (XVIII դ. 2-րդ կես – 1922)», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 1, no. 1 (2013), 97):

5 Ներսիսյան, «Մի բանավեճ Զմյուռնիայի 1922 թվականի ողբերգության մասին», 92:

6 Վաղինակ Բյուրատի հուշերը 1999 թ. հրատարակվել են (տե՛ս Վաղինակ Բյուրատ, *Իմ կյանքի հուշերից* (Երևան, Գրականության և արվեստի թանգարանի հրատարակչություն, 1999), հղվող տվյալը տե՛ս նույն տեղում, էջ 74): Կարելի է ենթադրել, որ Բյուրատի տվյալի հիմքը Պոլսի՝ օրվա մամուլի տեղեկություններն են: Այսպես, օրինակ, «Ճակատամարտ» օրաթերթի 1922 թ. սեպտեմբերի 28-ի համարում կարելի է գտնել ոմն Սեդրակ Գոհարունու՝ Աթենքից ստացված թղթակցությունը, որտեղ որպես աղետին զոհ գնացած հայերի թիվ նշվում է 35-40 հազարը (տե՛ս Սեդրակ Գոհարունի,

Գևորգ Վարդանյանն իր մենագրության մեջ, հղում կատարելով աղետի օրերին Զմյուռնիայում ամերիկյան հյուպատոս Ջորջ Հորթոնի տվյալների վրա, նշում է, որ աղետին զոհ գնացածների ընդհանուր թիվը կազմում է 100-120 հազար, իսկ միայն հայերից ոչնչացվել է 25 հազար մարդ[7] (Ջ. Հորթոնի տվյալներին մենք կանդրադառնանք հաջորդիվ):

Զոհերի նույն՝ 25 000 թիվը սեփական հաշվարկով փորձում է հիմնավորել իր «Հայերը Օսմանյան Թուրքիայում, 1914» աշխատությունում սփյուռքահայ ուսումնասիրող Սարգիս Կարայանը: Հիմնվելով մամուլի հրապարակումների վրա՝ նա գտնում է, որ աղետի նախօրյակին Զմյուռնիայում կենտրոնացել էր մոտ 50 հազար հայ: Հիմք ընդունելով մամուլից քաղված մի վկայություն՝ ուսումնասիրողը նշում է, որ աղետից հետո հինգ նավով Կոստանդնուպոլիս էր տարհանվել 10 հազարը, մնացած 40 հազարից որոշ մասը նավերով տեղափոխվել է Հունաստան, սակայն ճնշող մեծամասնությունը զոհվել է Զմյուռնիայում հրդեհի և ջարդերի ընթացքում[8]: Ուսումնասիրողի հաշվարկի հիմքերը խնդրահարույց են. 50 հազարը աղետի նախօրյակին Զմյուռնիայում կենտրոնացած հայերի՝ աղբյուրներում հանդիպող ամենաբարձր թիվն է, սակայն համաձայն առավել իրատեսական հաշվարկների՝ նշված ժամանակաշրջանում քաղաքում հանգրվանել էր մոտ 30-40 000 հայ (մանրամասն տե՛ս հաջորդիվ): Բացի դրանից, Զմյուռնիայից Պոլիս տեղափոխված 10 000 հայ գաղթականների մասին այլ աղբյուրներ տեղեկություններ չեն հաղորդում. ինչպես հայտնի է, աղետը վերապրած հայերի մեծ մասը տարհանվել էր Հունաստանի տարածք[9]:

Բ. Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացածների ընդհանուր թիվը

Զմյուռնիայի աղետի հետևանքով զոհված հայերի թվաքանակի հարցի ուսումնասիրության համար կարևոր է զոհերի ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ հիմնական սկզբնաղբյուրների տվյալների ներկայացումն ու վերլուծությունը, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, սկզբնաղբյուրներից շատերը և դրանք իրենց հաշվարկներում օգտագործած ուսումնասիրողները զոհերի տարանջատում ըստ էթնիկական պատկանելության չեն տալիս, այլ հաղորդում են քրիստոնյա կամ հավաքական հույն և հայ զոհերի ընդհանուր թիվ:

Անմիջապես 1922 թ. սեպտեմբերի իրադարձություններից հետո որևէ պատկան մարմնի, այն է՝ Զմյուռնիային տեր դարձած քեմալական իշխանություններ, Հունաստանի իշխանություններ, իսկ հայ զոհերի պարագայում՝ Պոլսո հայոց պատ-

---

«Իզմիրի սարսափները», *Ճակատամարտ օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 28 սեպտեմբեր 1922, թիւ 1179 (3000), 4):

7 Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում*, 129:

8 Sarkis Y. Karayan, M.D., *Armenians in Ottoman Turkey, 1914. A Geographic and Demographic Gazetteer* (London: Gomidas Institute, 2018), 58.

9 Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ մենք գործ ունենք պարզ տպագրական վրիպակի հետ և, գուցե, խոսքը Կ.Պոլիս տեղափոխված թվով հազար փախստականի մասին է:

րիարքարան և Հունաստանում հայկական եկեղեցական-թեմական կառույցներ, զոհվածների կանոնավոր հաշվառման ձեռնարկի մասին մեզ հասու աղբյուրներն ու գրականությունը տեղեկություններ չեն հաղորդում[10]: Սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող տվյալները, որոնք շրջանառվում են մասնագիտական գրականությունում, իրենցից ըստ էության ներկայացնում են իրադարձություններին անմիջական ականատեսների՝ օտարազգի լրագրողներ, զինվորականներ, դիվանագետներ, նպաստամատույց կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հույն և հայ վերապրած փախստականներ և այլն, քիչ թե շատ հիմնավոր գնահատական-հաշվարկներ: Դրան համապատասխան՝ թվերի միջև տարբերությունը հասնում է տասնյակ անգամների, և հարցին անդրադարձած գրեթե բոլոր հետազոտողները խուսափում են միանշանակ պնդումներից՝ նշելով, որ Զմյուռնիայի աղետի հետևանքով զոհվածների ճշգրիտ թիվը հնարավոր չէ ներկայացնել[11]:

Սկզբնաղբյուրների քննությունը վկայում է, որ Զմյուռնիայի հրդեհի մարումից անմիջապես հետո ի հայտ են եկել և մամուլում ու այլ աղբյուրներում սկսել են շրջանառվել զոհվածների թվաքանակի վերաբերյալ իրարից էականորեն տարբեր երկու խումբ տվյալներ: Առաջին խումբ տվյալները կոտորածի և հրդեհի հետևանքով զոհվածների թիվը հաշվել 1000-ից 3000 մարդ, երկրորդ խումբ տվյալների համաձայն զոհվել էր 100 հազարից 120 հազար մարդ:

Այսպես, 1922 թ. սեպտեմբերի 16-17-ին «Նյու-Յորք թայմս» ամերիկյան պարբերականը Զմյուռնիայի աղետին անդրադարձել է մի քանի հոդվածներով, որոնցում ներկայացրել է այս երկու խումբ տվյալները: Մասնավորապես, հղում կատարելով սեփական թղթակցին, թերթը հաղորդում էր, որ «ամերիկյան ականատեսների գնահատմամբ առնվազն 1000 մարդ է զրկվել կյանքից հրդեհին նախորդած կոտորածների ընթացքում, սակայն դա կարող է համարվել իրականից ցածր գնահատական, քանի որ սպանությունները շարունակվել են ամբողջ գիշերվա ընթացքում հրդեհին զուգահեռաբար: Մեծ թվով քրիստոնյաներ, ենթադրվում է, զոհվել են հրդեհի ընթացքում»[12]:

Մեկ այլ թղթակցության մեջ կարդում ենք. «1000-ից 2000 քրիստոնյա է կոտորածի ենթարկվել Զմյուռնիայում թուրքերի կողմից նախքան հրդեհը, որը տարածվել է Փոքր Ասիայի ծովափնյա քաղաքի հայկական և այլ թաղամասերով»[13]:

---

10 Դրան հակառակ՝ բավականին շատ են ինչպես կոնկրետ Զմյուռնիայից, այնպես էլ Փոքր Ասիայի այլ շրջաններից և Արևելյան Թրակիայից (Եվրոպական Թուրքիա) տարհանված և Հունաստանում ապաստան գտած հույն և հայ փախստականների հաշվառման տվյալները: Դրանից ելնելով՝ հարցին անդրադարձած որոշ ուսումնասիրողներ փորձել են պարզել Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացածների թիվը դեպքերից առաջ և հետո Զմյուռնիա քաղաքում և շրջակայքում քրիստոնյաների թիվը համեմատելու միջոցով: Այդ հաշվարկներին անդրադարձ կլինի հետագա շարադրանքում:

11 Տե՛ս օրինակ Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002), 52.

12 “Many Slain in the Night,” *The New York Times*, 16 September, 1922, մեջբերվում է ըստ *The Armenian Genocide. Prelude and Aftermath. As reported in the U.S. Press. The New York Times. Volume 2 (1915-1922)*, comp. and ed. Rev. Vahan Ohanian, Ara Ketibian (Mekhitarist publication, 2018), 1769:

13 “Threat to Bombard Turkish Quarters”, մեջբերվում է ըստ *The Armenian Genocide. Prelude and Aftermath,* 1771:

«Նյու Յորք թայմս»-ը նաև ներկայացնում էր «Ասոշեյթեդ փրես» լրատվական գործակալության հաղորդագրությունը, որտեղ նշվում էր հետևյալը. «Ավելի քան 2 000 մարդ է զոհվել Զմյուռնիայի մեծ հրդեհում, 2 500 շենք ոչնչացվել է»[14]:

Դրա հետ մեկտեղ «Նյու Յորք թայմս»-ը ներկայացրել է բրիտանական «Թայմս» պարբերականից արտատպված հաղորդագրությունը, որտեղ զոհվածների թվաքանակի վերաբերյալ հաղորդվում է հետևյալը. «Կոտորածի ենթարկվածների թվաքանակի վերաբերյալ գնահատական տալն անհնարին է, սակայն մենք կարող ենք վկայակոչել Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեից Ջոն Մանոլայի կարծիքը, որի համաձայն հինգշաբթի [սեպտեմբերի 14 – Ռ.Թ.] առավոտի դրությամբ զոհերի թիվն առնվազն 120 000 էր»[15]:

«Նյու Յորք թայմս»-ը հաջորդիվ հետևյալ կերպ էր փորձում հաշտեցնել զոհվածների թվաքանակի վերաբերյալ իրարամերժ այս տվյալները. «Զմյուռնիայի կոտորածի ընթացքում սպանվածների թվաքանակի հաշվարկները մեծապես տատանվում են: Աթենքից ստացված մի հաղորդագրության մեջ մեջբերվում է ամերիկացի մարդասիրական կազմակերպության աշխատակցից [խոսքը Ջոն Մանոլայի մասին է - Ռ.Թ.], որը հայտարարել է, որ հինգշաբթի առավոտյան դրությամբ կար 120 000 զոհ: Ենթադրվում է, որ այս թվի մեջ ներառված են նաև վիրավորները, քանի որ նախորդ հաղորդագրությունները տեղակայում են մահացածների թիվը 1 000-ից մինչև 2 000»[16]:

«Նյու Յորք թայմս»-ի օրինակով՝ զոհվածների թվաքանակի վերաբերյալ իրարից էականորեն տարբերվող տվյալներ են հրատարակել նաև այլ ամերիկյան և արևմտյան պարբերականները[17]:

---

14 "Plague Breaks out among Refugees," մեջբերվում է ըստ *The Armenian Genocide. Prelude and Aftermath*, 1775:

15 "Puts the "Victims" at 120 000", *The New York Times*, 16 September 1922, մեջբերվում է ըստ *The Armenian Genocide. Prelude and Aftermath*, 1770:

16 "Wouldn't Let Allied Marines land," *The New York Times*, 17 September 1922, մեջբերվում է ըստ *The Armenian Genocide. Prelude and Aftermath*, 1774:

17 Տե՛ս, օրինակ, «Վաշինգտոն փոստ»-ի 1922-ի սեպտեմբերի 16-ի համարը, որտեղ հաղորդվում է. «Զմյուռնիայում թուրքերը 1 000-2 000 քրիստոնյայի կոտորածի են ենթարկել, մինչ կրակը սրբել է Փոքր Ասիայի ծովափնյա այլ քաղաքի հայկական և մյուս թաղամասերը»: ("Between 1000 and 2000 Killed in Smyrna Massacre," The Washington Post, 16 September 1922, մեջբերվում է ըստ The Armenian Genocide. Prelude and Aftermath, 1533): Մամուլի վկայությունների ծաղկաքաղը կարելի է գտնել Լոնդոնի Քինգս քոլեջի դասախոս Լիսիմախոս Օեկոնոմոսի՝ արդեն 1923 թ.՝ իրադարձությունների թարմ հետքերով լույս տեսած «Զմյուռնիայի և Արևելյան քրիստոնեության նահատակությունը. Փոքր Ասիայում թուրքերի չարագործությունները դատապարտող և Զմյուռնիայի սարսափների համար նրանց պատասխանատվությունը ցույց տվող ճնշող ապացույցների թղթապանակ» աշխատությունում (տե՛ս *The Tragedy of the Christian Near East: A File of Overwhelming Evidence Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna,* Compiled and prefaced by Lysimachos Oeconomos (London: Anglo-Hellenic League, 1923)), ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության գործադիր քարտուղար Էդվարդ Բերսթադտի «Մեծ դավաճանություն. Մերձավոր Արևելքի խնդրի քննություն» աշխատությունում (տե՛ս Edward Hale Bierstadt, The Great Betrayal: A Survey of the Near East Problem (New York: Robert M. McBride and Company, 1924)): Բերսթադտը, հիմնվելով մամուլից քաղված տեղեկությունների վրա, հաղորդում է, որ կոտորվել է մոտ 100 000 մարդ, 280 000-ը մղվել է դեպի Զմյուռնիայի քարափ, իսկ 160 000-ը թուրքերի կողմից տեղահանվել է դեպի երկրի խորքերը (նույն տեղում, 36):

Զմյուռնիայի դեպքերին անմիջականորեն հետևել և վկայություններ են թողել 1919-1927 թթ. Կ. Պոլսում ԱՄՆ գերագույն հանձնակատար ծովակալ Մարկ Բրիսթոլը և 1911-1917 և 1919-1922 թթ. Զմյուռնիայում ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնը:

Զմյուռնիայի աղետի վերաբերյալ առավել հեղինակավոր ուսումնասիրություններից մեկի՝ «Զմյուռնիա 1922. քաղաքի կործանումը» գրքի հեղինակ Մարջորի Հուսեփյան-Դոբկինը բնութագրում է այդ երկու գործիչներին որպես ԱՄՆ քաղաքականության մեջ երկու հակադիր ուժերի՝ պրագմատիզմի (Բրիսթոլ) և խղճի (Հորթոն) մարմնավորումներ[18]՝ ըստ այդմ հակադրելով նաև Զմյուռնիայի աղետի հետևանքով զոհվածների թվաքանակի վերաբերյալ երկուսի վկայությունները:

Այսպես, ուսումնասիրողը ներկայացնում է Մ. Բրիսթոլի՝ ԱՄՆ պետքարտուղարություն ուղարկած սեպտեմբերի 22-ի հեռագիրը, որտեղ ծովակալը զոհվածների թվաքանակի վերաբերյալ տալիս է հետևյալ վկայությունը. «Անհնարին է որևէ գնահատականի հանգել սպանությունների, հրդեհի և մահապատիժների հետևանքով մահերի թվաքանակի վերաբերյալ, սակայն ընդհանուր թիվը, ենթադրաբար, չի գերազանցում 2000-ը»[19]:

Իր հերթին, Ջ. Հորթոնն իր «Ասիայի կործանումը» գրքում Զմյուռնիայի աղետի հետևանքով զոհվածների թվի հարցին առանձին գլուխ է նվիրել, որը կրում է «Մահվան ենթարկվածների թիվը» (Number Done to Death) վերնագիրը[20]: Քանի որ Հորթոնի վկայությունը օգտագործվել է որպես բազմաթիվ հաշվարկների համար աղբյուր, ճիշտ ենք համարում ներկայացնել գրքից զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ պարունակող կոնկրետ հատվածները.

«Քանի՞սն են կոտորածի ենթարկվել Զմյուռնիայում և նրան ենթակա քաղաքներում և գյուղերում: Անհնար է տալ ճշգրիտ թիվ, սակայն այն նվազեցնելու ջանքերը պետք է հենց սկզբից որպես ոչ վստահելի ընկալվեն: Պաշտոնական վիճակագրությունը Զմյուռնիայի հայ բնակչությունը քսանհինգ հազար է հաշվում, և հաստատ է, որ հայ համայնքի տղամարդկանց մեծ մասը մահվան է ենթարկվել, բացի դրանից՝ մեծ թվով կանայք ու աղջիկներ, ինչպես նաև մեծ թվով հույներ»[21]:

Այնուհետև ամերիկացի հյուպատոսը ներկայացնում է մամուլից քաղված տե-

---

18 Marjorie Housepian Dobkin, "George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in U. S. Foreign Policy, 1919-1923," (Athens, 1983), 131.

19 Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: Newmark Press, 1998), 201. Ծովակալ Բրիսթոլի այս հաշվարկը, ըստ երևույթին, հիմնված է Թուրքիայում ամերիկյան ռազմածովային ուժերի շտաբի պետ, կապիտան Արթուր Հեփբերնի տվյալների վրա, որին ծովակալը հանձնարարել էր անձամբ շրջել Զմյուռնիայի փողոցներով և հաշվել դիակները (տե՛ս նույն տեղում, 145): Մարկ Բրիսթոլը մեկ այլ վկայության մեջ, որը թվագրվում է 1922-ի դեկտեմբերի 7-ով, զոհվածների թիվը բարձրացնում է մինչև 3 000-ի՝ դրա հետ մեկտեղ նշելով, որ տարբեր հաղորդագրություններում կորուստները «խիստ ուռճացված են» ներկայացված (տե՛ս Benny Morris, Dror Ze'evi, *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894–1924* (Cambridge, Mass, Harvard University Press, 2019), 449):

20 George Horton, *The Blight of Asia. An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna* (Indianapolis, 1926), 173-176.

21 Նույն տեղում, 173:

ղեկություններ. «1922-ի սեպտեմբերի 18-ի «Լոնդոն Դեյլի Քրոնիքըլ» թերթի հաղորդագրությունում ասվում է. «Զոհվածների ամենացածր թիվը, որը տալիս են փախստականները, հարյուր քսան հազար է»[22]:

«Ռոյթերս» գործակալությունը նույն օրվա հաղորդագրության մեջ փաստում է հետևյալը. «Ոչ մի վկայությունից հնարավոր չէ զոհվածների ստույգ թիվ տալ, սակայն մտավախություն կա, որ այն կարող է անցնել հարյուր հազարից»[23]:

Մամուլից քաղված այս և այլ վկայություններ ներկայացնելուց հետո Հորթոնը եզրակացնում է. «Կասկածից վեր է, որ Զմյուռնիայի և շրջակայքի **բազմահազար** [թավագրումը մերն է – Ռ.Թ. (անգլ.՝ many thousands)] անպաշտպան բնակիչներ սպանվել են թուրքերի կողմից: Կոտորածի օրերին փաստացի սպանվածների թվին պետք է ավելացնել տեղահանության հետևանքով զոհված հույներին, մարդկանց, որոնք մահացել են կրակի մեջ կամ կյանքից զրկվել պատերի փլուզման հետևանքով, նրանց, որոնք հոգին են ավանդել նավամատույցում և նրանց, որոնք հետագայում մահացել են կարիքից, ստացած վերքերից կամ վշտից»[24]:

Վերոնշյալը հիմք է տվել Մարջորի Հուսեփյան-Դոբկինին պնդելու, որ Հորթոնը, իբր, հաշվում է 100 հազարից ավել զոհ[25]: Սակայն, ինչպես կարելի է տեսնել, 100-120 հազար զոհերի թիվը ներկայացված է մամուլից մեջբերումներում, ամերիկացի հյուպատոսն իր ուղղակի խոսքում հաղորդում է թուրքերի կողմից սպանված «բազմաթիվ հազար անպաշտպան բնակիչների» մասին: Այն, որ մենք գործ չունենք շփոթի հետ, փաստում է նաև այն հանգամանքը, որ իր գրքի վերջաբանում ևս, Հորթոնը, թվարկելով երկրի քրիստոնյա հպատակների դեմ թուրքական իշխանությունների գործած ոճիրները, Զմյուռնիայի աղետի կապակցությամբ նորից նշում է քաղաքի բազմաթիվ *հազարավոր* (անգլերեն՝ thousands) բնակիչների կոտորածի ենթարկվելու մասին[26]: Վերոնշյալից պարզ է դառնում, որ Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացածների թվաքանակի՝ ծովակալ Մ. Բրիսթոլի և Ջ. Հորթոնի գնահատականներն իրար էականորեն չեն հակասում՝ երկուսն էլ խոսում են հազարավոր զոհերի մասին, թեև Հորթոնն, անշուշտ, հակված է ավելի բարձր տվյալի:

Ջ. Հորթոնի գրքում նաև որևէ խոսք չկա 25 հազար ոչնչացված հայերի մասին. համաձայն նրա՝ 25 հազարը Զմյուռնիայի և գավառի հայ բնակչության ընդհանուր թիվն էր:

Զոհերի՝ վերոնշյալ սկզբնաղբյուրներում շրջանառվող մի կողմից 2 000-3 000, մյուս կողմից՝ 100-120 000 թվերի միջև տարբերությունը ստիպել է հարցին անդրադարձած որոշ հեղինակների իրենց հաշվարկներում ներգրավել այլ աղբյուրներ: Այսպես, հեղինակավոր հույն ուսումնասիրող Դմիտրի Պենձոպուլոսն իր «Փոք-

---

22 Նույն տեղում:

23 Նույն տեղում:

24 Նույն տեղում, 174:

25 Housepian Dobkin, Smyrna 1922, 201. Հուսեփյանի այս շփոթմունքը նկատել են նաև հրեա ուսումնասիրողներ Բենի Մորիսը և Դրոր Զեևը (տե՛ս Morris, Ze›evi, *The Thirty-Year Genocide*, 610):

26 Horton, *The Blight of Asia*, 281-282.

ռամասնությունների բալկանյան փոխանակումը և Հունաստանի վրա դրա ազդեցությունը» գրքում Զմյուռնիայի հրդեհի հետևանքով զոհվածների թիվը հաշվում է 12 000[27]: Այս տվյալը վերցված է բրիտանացի անվանի պատմաբան Քարլայլ Այլմեր Մըքարթնիի՝ իրադարձությունների թարմ հետքերով՝ 1931-ին լույս տեսած «Փախստականներ: Ազգերի լիգայի աշխատանքը» ուսումնասիրությունից[28]:

Ք. Մըքարթնիի հաշվարկին մոտ է դեպքերի ականատես, ամերիկացի լրագրող Մելվիլ Չաթերի տվյալը, որը Զմյուռնիայի աղետից երեք տարի անց՝ 1925 թ. գրված «Պատմության մեծագույն գաղթը» ակնարկում աղետի հետևանքով զոհվածների թիվը հաշվում է 10 հազար մարդ[29]: Ո՛չ Մըքարթնին, ո՛չ էլ Չաթերը չեն հաղորդում, թե ինչ աղբյուրներից են քաղել իրենց տվյալները, սակայն կարելի է ենթադրել, որ ուսումնասիրողներն օգտագործել են Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կազմակերպության (Near East Relief) տեղեկությունները: Մասնավորապես, զոհերի՝ 10 հազար թիվը հիշատակվում է Կոստանդնուպոլսում այդ կառույցի ներկայացուցչի՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 19-ով թվագրվող հեռագրում[30]:

Պատմագիտական գրականության մեջ լայնորեն շրջանառվում է մեկ այլ բրիտանացի պատմաբան՝ Ռիչարդ Քլոգի «Ժամանակակից Հունաստանի հակիրճ պատմություն» գրքում ներկայացված Զմյուռնիայի աղետի զոհերի՝ 30 հազար թիվը[31]: Ցավոք, ուսումնասիրողը չի նշում իր այս տվյալի համար որևէ աղբյուր, ինչը թույլ չի տալիս կարծիք կազմել դրա հավաստիության աստիճանի վերաբերյալ:

Թուրքական զորքերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց հետո 30 օրվա ընթացքում առնվազն

---

27 Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece* (London: Hurst & Company, 2002 (First published in 1962)), 47, Պենձոպուլոսի միջոցով նույն թիվը՝ Naimark, *Fires of Hatred*, 210:

28 C. A. Macartney, Refugees. *The Work of the League* (London: League Of Nations Union, 1931), 78-79.

29 Melville Chater, "History's Greatest Trek," *National Geographic Magazine* XLVIII, no. 5 (1925): 533-590, տվյալը մեջբերվում է ըստ *American Accounts Documenting the Destruction of Smyrna by the Kemalist Turkish Forces, September 1922*, ed. Constantine G. Hatzimitriou (New York & Athens: Melissa International Ltd., 2005), 175:

30 Հեռագրում հաղորդվում է մասնավորապես հետևյալը. «Թուրքական գրավումից հետո վեց օրվա ընթացքում հավաքվել և կալանավորվել են հազարավոր հույներ և հայեր: Նախքան հրդեհը տներում սպանվածների թիվը հայտնի չէ: Դրանից բացի՝ հազարավոր մարդկանց թույլ չի տրվել փախչել: Զոհերի ընդհանուր թիվը, ենթադրաբար, 10 հազար է: Հրդեհից հետո մարդկանց մեծ խմբեր քշվել են երկրի խորքեր» [Six days following Turkish occupation thousands of Greek and Armenian were collected and marched under guard and jailed. Unknown number dead in houses before the fire. Thousands additional prevented from escaping. Total loss possibly 10,000. Large groups seen marching towards interior immediately following fire.] (տե՛ս *The New Near East* VII, no.11 (1922): 23):

31 Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece* (Cambridge: Cambridge University Press 1979), 118 (Turkish occupation of the city was relatively orderly but on the evening of the 9th outbreaks of killing and looting began. This was followed by a full-scale massacre of the Christian population, in which the Armenians suffered the greatest casualties. Some 30,000 Christians perished, and in the great fire that ensued the Armenian, Greek and Frankish quarters were very largely destroyed): Քլոգի թիվը տե՛ս Nikolaos Hlamides, "The Smyrna Holocaust: The Final Phase of the Greek Genocide" in *The Genocide of the Ottoman Greeks: Studies on the State-Sponsored Campaign of Extermination of the Christians of Asia Minor (1912-1922) and Its Aftermath: History, Law, Memory*, ed. Matthias Bjornlund, Vasileios Meichanetsidis (New York & Athens: published by Aristide D. Caratzas, 2011), 220.

50 000 հույն և հայ զոհերի մասին է հաղորդում հույն ուսումնասիրող Հարի Փսոմիադեսը[32], ինչպես նաև նրան հետևող այլ հեղինակներ[33]: Թեև այդ տվյալի սկզբնաղբյուրը ուսումնասիրողը չի ներկայացնում, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն վերցված է Ազգերի լիգայի փաստաթղթերից, մասնավորապես՝ հունական պատվիրակության ղեկավար Գեորգիոս Սթրեյթի՝ Ազգերի լիգայի քարտուղարին ուղղված 1922 սեպտեմբերի 27-ի նամակից[34] և այլ գրություններից: Ըստ երևույթին, այս թիվն արտացոլում էր աղետի թարմ հետքերով հունական կառավարության կողմից արված հաշվարկը:

Հարցին անդրադարձած հրեա ուսումնասիրողներ Բենի Մորիսը և Դրոր Զեեվին գտնում են, որ 100 հազար զոհի մասին Հորթոնի գրքում բերվող տվյալը չափազանցված է, դրա հետ մեկտեղ, ներկայացնում են դեպքերին ականատես, բրիտանական մարդասիրական կազմակերպություններից մեկի աշխատակից լեյտենանտ Հադքինսոնի տվյալը, որի համաձայն մոտ 25 հազար զոհ է արձանագրվել միայն սեպտեմբերի 13-ի լույս 14-ի գիշերը, երբ, ըստ ականատեսի, թուրք զինվորներն ու տեղացի թուրքերը խոչընդոտում էին հայերին ու հույներին հասնել քարափ[35]:

Վերոնշյալ տվյալները մեզ թույլ են տալիս փաստելու, որ անմիջականորեն Զմյուռնիայի կոտորածին և հրդեհին զոհ գնացածների 100-120 հազար թիվն արտացոլված չէ առավել արժանահավատ սկզբնաղբյուրներում. այն վերցված է ժամանակից մամուլից և հիմնված է քաղաքից մազապուրծ եղած փախստականների չափազանցված պատումների և գնահատականների վրա, և, հետևաբար, այդ տվյալի նկատմամբ պետք է որոշակի զգուշավորություն ցուցաբերել: Մյուս կողմից, նույնքան զգուշավորությամբ պետք է վերաբերվել ծովակալ Բրիսթոլի տվյալին (2 000 զոհ), քանի որ այն հիմնված է զուտ Զմյուռնիայի փողոցներում սփռված զոհերի աճյունների հաշվարկի վրա և դրանում հաշվի չեն առնված կոտորածի ու հրդեհի ժամանակ տների ներսում սպանվածներն ու զոհվածները, ինչպես նաև հրդեհի ժամանակ նավահանգստում հանգրվանածներից զոհերը: Հաշվի առնելով վերոնշյալը՝ գտնում ենք, որ իրականությանն առավել մոտ և իրատեսական կարելի է համարել այն տվյալները, որոնք տեղակայում են անմիջականորեն Զմյուռնիայի հրդեհի, դրան նախորդած և հաջորդած ջարդերի ու զանգվածային սպանությունների

---

32 Harry J. Psomiades, "The American Near East Relief (NER) and the Megali Catastrophe in 1922," *The Journal of Modern Hellenism* 19-20 (2002-3): 137: Տե՛ս նաև Harry J. Psomiades, "The American Near East Relief (NER) and the Megali Catastrophe in 1922," in *The Genocide of the Ottoman Greeks*, 267:

33 Տե՛ս օրինակ Թեոֆանիս Մալկիդիս, *Հույների ցեղասպանությունը: Թրակիա, Փոքր Ասիա, Պոնտոս* (Ալեքսանդրուպոլիս, 2014), 76:

34 United Nations Library&Archives Geneva, File R598/11/23798/17095, թերթ 13, առցանց՝ https://archives.ungeneva.org/relate-les-incendies-et-massacres-commis-par-larmee-turque-lors-de-la-reoccupation-des-territoires-danatolie-apres-la-retraite-de-larmee-hellenique-c-685-m-399-1922, դիտվել է՝ 24.06.2022 (The victims of the Smyrna massacre are estimated at over 50,000; hundreds of thousands have left their native land to take refuge in Greece or elsewhere):

35 Morris, Ze'evi, *The Thirty-Year Genocide*, 449. Կարելի է ենթադրել, որ Հադքինսոնի այս տվյալի հիմքը փախստականների հարցումներն են:

հետևանքով Զմյուռնիայում և շրջակայքում զոհվածների ընդհանուր թիվը 10-12 000 սահմաններում[36]:

Գ. Նախքան Զմյուռնիայի աղետը քաղաքում և գավառում հանգրվանած հայերի թիվը

Զմյուռնիայի աղետի հետևանքով այս 10-12 հազար զոհվածների մեջ որքա՞ն հայ կար: Հարցը համապարփակ ուսումնասիրության ենթարկելու համար անհրաժեշտ ենք գտնում նախ ներկայացնել նախքան աղետը Զմյուռնիա քաղաքի և գավառի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ:

Համաձայն օսմանյան կառավարության տվյալների՝ Այդընի (Իզմիր) նահանգում 1914 թ. բնակվում էր 20 766 հայ (կաթոլիկ և բողոքական հայերը ներառյալ), որից 11 127-ը Զմյուռնիա քաղաքում[37]: Այս տվյալները երկրորդվել են Զմյուռնիայի թեմի եկեղեցական իշխանությունների կողմից: Այսպես, համաձայն Կ.Պոլսի Հայոց պատրի-

---

36 Որոշ ուսումնասիրողներ զոհերի՝ 100 000 թիվը փորձում են հիմնավորել նաև նախքան աղետը Զմյուռնիայում կենտրոնացած 400 հազար տեղացի և փախստական քրիստոնյա ազգաբնակչության և 1922 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Զմյուռնիայից տարհանվածների թվի (219 480) տարբերության հաշվարկով (տե՛ս Housepian Dobkin, *Smyrna 1922*, 201 և 265, Հուսեփյանին հետևելով՝ Biray Kolluoğlu Kirli, "Forgetting the Smyrna Fire," *History Workshop Journal* 60 (2005): 31. Hlamides, "The Smyrna Holocaust," 220): Այս փաստարկը խնդրահարույց է հետևյալ երկու հիմնական նկատառումներից ելնելով. առաջին՝ նախքան աղետը Զմյուռնիայում կենտրոնացած փախստականների թիվը 250-300 000 հաշվելու հիմքը հյուպատոս Ջորջ Հորթոնի՝ ԱՄՆ պետքարտուղարություն հղված հաղորդագրությունն է. այդ թիվը խիստ մոտավոր է և պարզ չէ, թե ինչ տվյալների հիման վրա է հեղինակը հանգել դրան, և երկրորդ՝ Զմյուռնիայից քրիստոնյաների տարհանման ակտիվ գործընթացը շարունակվել է նաև 1922 թ. հոկտեմբերի 1-ից հետո, ինչպես հայտնի է, ընդառաջելով Անտանտի տերությունների խնդրանքին, քեմալական կառավարությունը, ըստ երևույթին, համարելով Զմյուռնիայում և լայն առումով Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում հույների և հայերի ներկայության հարցը ռազմավարական առումով լուծված, երկարաձգել էր տարհանման ժամկետները սկզբից մինչև հոկտեմբերի 7-ը, այնուհետև ևս մեկ շաբաթով, ինչը թույլ է տվել փրկել ավելի մեծ թվով մարդ: Համաձայն ԱՄՆ ծովային ուժերի ավագ ծառայող պաշտոնյա Հելսի Փովելի (Halsey Powell) ծովակալ Բրիսթոլին ուղղված 1922 թ. հոկտեմբերի 20-ին թվագրվող տեղեկագրի տվյալների՝ Զմյուռնիայից և շրջակայքից տարհանվել էր 262 587 մարդ (տե՛ս U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1922*, Volume II (Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1938), 446, առցանց՝ https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1922v02/d364, դիտվել է՝ 01.07.2022)): Զմյուռնիայից և շրջակա գավառներից հույն և հայ ազգաբնակչության տեղափոխումը դեպի Հունաստան և այլ երկրներ շարունակվել է նաև հետագա տարիներին. այսպես, Թուրքիայից հույն և Հունաստանից թուրք ազգաբնակչությունների փոխանակման ուղղությամբ Լոզանի կոնֆերանսում ձեռք բերված հույն-թուրքական պայմանավորվածությունների (հույն և թուրք ազգաբնակչությունների փոխանակման 1923 թ. հունվարի 30-ի համաձայնագիր) շրջանակներում՝ 1923-24 թթ. Զմյուռնիայից տարհանվել էր 2 500 հույն (տե՛ս Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: The Macmillan company, 1932), 438): Հույն փախստականների կարգավորման հարցերով Ազգերի լիգայի հանձնաժողովի փոխնախագահ սըր Ջոն Հոուփ Սիմփսոնի տվյալներով՝ ընդհանուր առմամբ 1922 թ. սեպտեմբերին Զմյուռնիայի անկումից հետո մազապուրծ է եղել և ծովով Հունաստանի և հունական կղզիների տարբեր նավահանգիստներ է տեղափոխվել կես միլիոնից ավելի մարդ (տե՛ս John Hope Simpson, "The Work of the Greek Refugee Settlement Commission," *Journal of the Royal Institute of International Affairs* 8, no. 6 (1929): 584):

37 *Tableaux indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er mars 1330 (14 mars 1914)* (Constantinople, 1919), 6; Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914: Demographic and social characteristics* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985), 174:

արքարանի հրահանգով 1919 թ. իրականացված հայ բնակչության հաշվառման տվյալների («1919 թ. վիճակացոյց»)՝ Իզմիրի թեմում նախքան տեղահանությունը բնակվում էր 19 110 առաքելական հայ, որից 10 205-ը՝ Զմյուռնիա քաղաքում[38]:

Հայկական և արևմտյան աղբյուրները ցեղասպանության նախօրյակին Զմյուռնիայի և նահանգի հայ բնակչության թիվը հաշվում են 25-27 000 սահմաններում: Այսպես, Մաղաքիա Օրմանյանի «Հայոց եկեղեցին» գրքում զետեղված վիճակագրությամբ՝ թեմի տարածքում XX դարի սկզբներին ապրում էր 27 200 հայ (այդ թվում՝ 2 000 կաթոլիկ և 200 բողոքական)[39]: Համաձայն Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության Աշխարհագրական բաժնի՝ 1919 թ. պատրաստած վիճակագրության՝ Զմյուռնիայի նահանգի հայ բնակչության թիվը 27 000 էր, որից Զմյուռնիայում և շրջակայքում՝ 18 000[40]:

Կարևոր ենք համարում նաև Թեոդիկի «Ամէնուն տարեցոյց»ում ներկայացված տվյալը, որի համաձայն Զմյուռնիայի աղետի նախօրյակին Զմյուռնիայի նահանգի բուն հայ բնակչության թիվը 30 հազար էր, որից 15 հազարը՝ Զմյուռնիա քաղաքում[41]:

Հաշվի առնելով օսմանյան վիճակագրական համակարգի կողմից ամբողջ և, հատկապես, հայ բնակչության թերհաշվառման գործոնը, որը փոքրասիական շրջանների պարագայում, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի նահանգների համեմատ, նվազ արտահայտված էր, սակայն այնուամենայնիվ առկա էր, ինչպես նաև Զմյուռնիայում բազմաթիվ չհաշվառված պանդուխտների բնակվելու փաստը, մենք հակված ենք տեղակայել 1915 թ. դրությամբ նահանգի հայ բնակչության թիվը 25-30 հազարի սահմաններում, որից կեսը՝ Զմյուռնիա քաղաքի հայ բնակչությունն էր[42]:

---

38 Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թվականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի արխիվի նյութերի) (Մաս 2)», *Էջմիածին* Ե (2019), 60: 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության համաձայն՝ Այդընի (Իզմիր) նահանգն ուներ 11 000 հայ բնակչություն՝ թիվ, որն ըստ երևույթին արտացոլում է միայն քաղաքի հայ բնակչությունը (տե՛ս «Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ (Պատրաստուած 1 ապրիլ 1921ին)», Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը, ԺԶ. տարի, 1922* (Կ.Պոլիս, 1921), 262): Ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռայմոն Գևորգյանի և Փոլ Փաբուջյանի հաշվարկով՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Զմյուռնիայի նահանգում կար 21 145 հայ բնակչություն: Այս հաշվարկի համար ուսումնասիրողներն օգտագործել են 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը՝ լրացված հայկական տարբեր աղբյուրներից քաղված տեղեկություններով (տե՛ս Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du Génocide* (Paris: Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 1992), 57, 161):

39 Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Հայոց Եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը* (Կ.Պոլիս, հրատ.՝ Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1911), 260: Ըստ սփյուռքահայ ուսումնասիրող Սարգիս Ծոցիկյանի՝ նախքան Մեծ եղեռնը Զմյուռնիայի նահանգի հայ բնակչության թիվը 25 000 շունչ էր (տե՛ս Սարգիս Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ աշխարհ* (New York, տպ. Ա.Յ. Լէյլէկեան, 1947), 208):

40 Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919," *Middle Eastern studies* 17, no. 1 (1981): 103.

41 Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը, ԺԸ. տարի, 1924* (Փարիզ, տպագրութիւն Յ.Բ. Թիւրապեան, 1923), 148-149: Այս տվյալը երկրորդվում է զմյուռնիացի հայ այլ ականատես-հեղինակների կողմից (տե՛ս օրինակ՝ Գուժկան, «Իզմիրի ջարդը և հրդեհը», *Հայաստանի կոչնակ* (Նիւ Եորք), ԻԲ. տարի, թիւ 47, 25 նոյեմբեր 1922, 1524):

42 Հիմք ընդունելով թերհաշվառման գործոնը՝ Այդընի (Զմյուռնիա) նահանգում՝ 25 231 հայ, այսինքն՝

Համաձայն աղբյուրների վկայությունների՝ անմիջապես Զմյուռնիայի աղետի նախօրյակին, բացի Զմյուռնիա քաղաքի բուն հայ բնակչությունից (12-15 000), այնտեղ էր կենտրոնացել մոտ 20-25 հազար հայ փախստական՝ նահանջող հույն բանակին հետևած Զմյուռնիայի նահանգի հայաբնակ այլ վայրերի և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանների հայ բնակչության խլյակները, ինչպես նաև ֆրանսիական զորքերի նահանջից հետո Կիլիկիայից տեղափոխված հայեր, այսինքն, տարբեր հաշվարկներով, 1922 թ. սեպտեմբերին քաղաքում և շրջակայքում կենտրոնացած հայերի ընդհանուր թիվը 30-40 000 էր[43]:

Դ. Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թիվը

Զմյուռնիայի աղետից անմիջապես հետո հայկական մամուլը ողողվեց դեպքերի նկարագրություններով, որոնք անդրադարձ են պարունակում նաև հայ զոհերի և տուժածների թվաքանակի հարցին: Դրանք առավելապես եվրոպական և ամերիկյան թերթերից վերատպումներ էին, սակայն առկա է նաև հայկական աղբյուրներից սերվող լրատվություն՝ Զմյուռնիայի աղետի հայ ականատես վերապրածների վկայություններ և եկեղեցական կառույցների տրամադրած տեղեկություններ: Նման վկայությունները շատ չեն[44] (Արևելյան հարցի շուրջ արագ ծավալվող իրադարձությունները՝ չեզոք գոտու վրա քեմալականների գրոհները և, դրա հետ կապված, Կոստանդնուպոլսի ճակատագրի վերաբերյալ մտահոգությունները, Մուդանիայի զինադադարը, Լոզանի խաղաղության վեհաժողովի նախապատրաստական աշխատանքները և այլն, համեմատաբար արագ դուրս մղեցին Զմյուռնիայի աղետի մասին լուրերն

օսմանյան վիճակագրության համեմատ մոտ 20% բարձր հայ բնակչություն է հաշվում նաև Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ իր ժխտողական հայացքներով հայտնի ամերիկացի ուսումնասիրող Ջասթին Մըք-Քարթին (տե՛ս Justin McCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire* (New York and London: New York University Press, 1983), 80): Հայ ուսումնասիրող Սարգիս Կարայանի հաշվարկով՝ 1914 թ. Զմյուռնիայի նահանգում կար 46 905 հայ, ինչն ակնհայտ ուռճացված թիվ է, որի հիմքում ընկած են աղբյուրների թյուրըմբռնված տվյալներ (տե՛ս Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914*, 475-484):

43 Գրիգոր Գալուստյան՝ 30 000 ավելի՝ «նկատի առնելով 1921ին Հելլեն կառավարութեան Կիլիկիայէն Իզմիր եւ շրջակաները փոխադրած հայ գաղթականներուն թիւը» (տե՛ս Տօքթ. Գրիգոր Գալուստեան, «Զմիւռնիա եւ Զմիւռնիոյ հայ գաղութը», *Յունահայ տարեգիրք: Բ. տարի*, (Աթէնք, հրատարակութիւն «Նոր օր»ի, 1928), 299) Պետրոս Սիմոնյան (հղելով Գ. Օ. Գալուստյանին)՝ ավելի քան 30 000 (Պետրոս Սիմոնեան, *Յուշամատեան: Հայկական Զմիւռնիան* (Փարիզ, տպարան «Արաքս», 1936), 12-13), Թեոդիկ (Թեոդորոս Լափչինճյան)՝ 35 000 հայ, որից 20 000՝ փախստականներ (տե՛ս Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը, 1924*, 148-149), տե՛ս նաև Գուժկան, «Իզմիրի ջարդը և հրդեհը», 1525, տե՛ս նաև «Իզմիրի ողբերգութիւնը II», *Հայրենիք, օրաթերթ ազգային, գրական, քաղաքական, հասարակագիտական* (Պոսթըն), 16 դեկտեմբեր 1922, թիւ 3232, 1: Որոշ հեղինակներ Զմյուռնիայի աղետի նախօրյակին քաղաքում կենտրոնացած հայերի թիվը հասցնում են մինչև 50 000 (տե՛ս «Իզմիրի աղէտը», *Հայաստանի կոչնակ* (Նիւ Եորք), 23 սեպտեմբեր 1922, թիւ 38, 1228): Վերջին թիվը, մեր կարծիքով, ներառում է նաև ամբողջ գավառի հայ ազգաբնակչությունը:

44 Դեռևս 1922 թ. դեկտեմբերի 15-ին Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» թերթում արձանագրվում էր, որ «Իզմիրի աղէտի մասին համեմատաբար շատ քիչ նկարագրութիւններ եղան մեր մամուլի մէջ» (տե՛ս «Իզմիրի ողբերգութիւնը I», *Հայրենիք, օրաթերթ ազգային, գրական, քաղաքական, հասարակագիտական* (Պոսթըն), 15 դեկտեմբեր 1922, թիւ 3231, 1):

ու արձագանքները լրահոսից), սակայն օժտված են կարևոր աղբյուրագիտական նշանակությամբ: Հայ զոհերի թվաքանակի հարցի ուսումնասիրության համար հատկապես արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Զմյուռնիայում հրատարակվող «Արևելյան մամուլ» թերթի տնօրեն-խմբագրապետ Հրանտ Մամուրյանի և զմյուռնաբնակ ականատես-վերապրող, բժիշկ և մտավորական Գարեգին Ամատյանի վկայությունները:

Այսպես, Հրանտ Մամուրյանը, որը աղետից հետո հանգրվանել էր Աթենքում, իր 1922 թ. սեպտեմբերի 21-ով թվագրվող Զմյուռնիայի աղետի մասին համառոտ տեղեկագրում հաղորդում էր հետևյալը. «Սպաննուածներու և կորսուածներու ճշգրիտ թիւը ըսել առայժմ կարելի չէ, եթէ ընդունինք թէ Իզմիրի մէջ հաւաքուած բոլոր հայութիւնը 35-40 հազար էր, անոնցմէ հազիւ հազ 10 հազար մը կրցած է փրկուիլ...: Մեռելներու թիւը 5-6 հազար կ'ենթադրուի, իսկ տուներու մէջ ածխացածներուն թիւը որոշ չէ: Երեկ լուր եկաւ Իզմիրէն թէ 5000 ածխացած դիակ գտնուած է»[45]:

1922 թ. սեպտեմբերի 29-ով թվագրված Հ. Մամուրյանի մեկ այլ թղթակցությունում զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ հաղորդվում էր հետևյալը. «Հայոց կողմէ անհամար է մեռեալներու թիւը: Առ այժմ կարելիութիւն չկայ որոշապէս ճշդելու մեռեալներու թիւը, սակայն 8000է աւելի է»[46]:

Զմյուռնիայի աղետի զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ է պարունակում Ալեքսանդրիա քաղաքում տպագրվող «Արև» օրաթերթի հոկտեմբերի 13-ի համարում զետեղված Գարեգին Ամատյանի տեղեկագիրը. «Իզմիր, գաւառներէն եկող Հայերով միասին դէպքերու միջոցին 30էն 35 հազար հայութիւն մը կը պարունակեր: Այս թիւէն հազիւ 10 հազարը կրցաւ փախչիլ ու ազատիլ: Ջարդուածներու, այրուածներու, կորսուածներու ևն թիւը, մեր կարծիքով հինգ հազարէն տասը հազարի կը հասնի»[47]:

Հայաստանի ազգային արխիվի «Հայ ազգային պատվիրակության» ֆոնդում է պահվում աղետի հետևանքով Զմյուռնիայի հայ գաղութի կրած մարդկային և նյութական կորուստների՝ Հրանտ Մամուրյանի կազմած ցուցակը, որը թվագրվում է 1922 թ. նոյեմբերի 5-ով: Համաձայն ցուցակի՝ ընդամենը հայ բնակչության «ֆիզիքական և բարոյական» կորուստը կազմել է 13 500 մարդ, որից սպանված հայեր՝ 4 000, առևանգված կիներ՝ 1 500 և անհետացածներ և կորսվածներ՝ 8 000[48]: Հեղինակը չի մանրամասնում, թե կոնկրետ ում է հաշվում անհետացածների և կորսվածների մեջ, սակայն կարելի է ենթադրել, այդ թվից նշանակալի մասը կազմում էին Էգեյան ծովի կղզիներ, Պոլիս և Բուլղարիա տարհանվածները, որոնց վերաբերյալ Մամուրյանն ու Աթենքի հայկական եկեղեցական-թեմական իշխանությունները փաս-

---

45 Հ. Մամուրեան, «Իզմիրի աղէտը», *Արեւ* (Աղեքսանդրիա), 27 սեպտեմբեր 1922, թիւ 65 (1128), 1:

46 Հ. Մամուրեան, «Իզմիրի եղեռնը եւ Աթէնքի դէպքերը», *Ապագայ, քաղաքական եւ հասարակական շաբաթաթերթ* (Բարիզ), 21 հոկտեմբեր 1922, 3:

47 Գ. Ամատեան, «Իզմիրի աղէտը: Ի՞նչպէս կործանեցաւ Իզմիրը», *Արեւ* (Աղեքսանդրիա), 13 հոկտեմբեր 1922, թիւ 72 (1135), 2:

48 Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 745, թերթ 33: Տե՛ս նաև Մարո Ավետիսյան, «Երկու փաստաթուղթ Իզմիրի աղետի և հայ բնակչության կորուստների մասին», *Բանբեր Հայաստանի արխիվների* 116, no. 2 (2010), 105-112:

տաթղթի կազմման պահին տվյալներ չունեին, ինչպես նաև զինվորական տարիքի կալանավորված հայ տղամարդիկ:

Այսպիսով, համաձայն զմյուռնիաբնակ ականատես-վերապրածներ Հրանտ Մամուրյանի և Գարեգին Ամատեանի տվյալների՝ զոհերի թիվը տատանվել է 4-ից 10 հազարի միջակայքում: Ցավոք, մեզ հասու չեն Զմյուռնիայի աղետի հետևանքով հայ զոհերի՝ հայկական եկեղեցական-թեմական իշխանությունների հաշվարկները: Պարզ չէ, թե արդյո՞ք նման հաշվարկներ կատարվել են, թեև չի կարելի բացառել, որ Հ. Մամուրյանն ու Գ. Ամատյանը իրենց հաշվարկներում և գնահատականներում դրանց վրա են հենվել. 1922 թ. սեպտեմբերի դրությամբ Զմյուռնիայի թեմի առաջնորդ, Զմյուռնիայից մազապուրծ եղած և Աթենքում հանգրվանած Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանի՝ աղետին անդրադարձները, որոնք ներկայացված են ժամանակի մամուլում, զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ որևէ տվյալ չեն պարունակում[49]:

Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի հարցի վրա հնարավոր է լույս սփռել աղետի հետևանքով Զմյուռնիայից և շրջակայքից, հետագայում նաև Փոքր Ասիայի արևմտյան այլ շրջաններից, ինչպես նաև Եվրոպական Թուրքիայի տարածքից տարհանված և Հունաստանում, Բուլղարիայում և այլ երկրներում ապաստանած հայերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների միջոցով: Փախստական հայերի հաշվառմամբ կազմված վիճակագրությունները, ի տարբերություն զոհերի թվաքանակի հաշվարկների, բավականին մանրամասն, ստույգ և հավաստի են, ինչը պայմանավորված էր հիմնականում այն հանգամանքով, որ հայ փախստականներին ընդունած Հունաստանի և այլ երկրների իշխանությունները, հայկական եկեղեցական կառույցները, միջազգային մարդասիրական կազմակերպությունները կարիք ունեին հնարավորինս ճշգրիտ տվյալների՝ օգնության գործը կազմակերպելու համար:

Այսպես, համաձայն 1922 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Աթենքի հայկական թեմական իշխանությունների պատրաստած վիճակագրության՝ Հունաստանի տարածքում (ներառյալ Էգեյան ծովի կղզիներ) ապաստան էին ստացել Իզմիրից տարհանված մոտ 40 հազար իզմիրցի և «անատոլուցի» (այսինքն՝ Փոքր Ասիայի այլ շրջաններից) գաղթականներ: Վիճակագրության մեջ հատուկ շեշտվում է, որ այդ թվի մեջ ներառված չեն Նիկոմիդիայից և Կիլիկիայից հայ գաղթականները[50]: Ինչպես հայտնի

---

49 Ղեւոնդ եպս. Դուրեան, «Զմյուռնիոյ աղէտին շուրջ համառօտ տեղեկագիր», *Սիոն, պաշտօնաթերթ պատրիարքութեան Հայոց Երուսաղէմի* 3-4-5 (1982), 92-96: Սիոն, 6-7-8 (1982), 136-139): Ամենայն հավանականությամբ Ղևոնդ եպիսկոպոսի գրչին է պատկանում «Հայրենիք» օրաթերթի դեկտեմբերի 15-ի և 16-ի համարներում «Իզմիրի ողբերգությունը» վերտառությամբ տեղեկագիրը (տե՛ս «Իզմիրի ողբերգութիւնը I», *Հայրենիք*, 15 դեկտեմբեր 1922, թիւ 3231, 1-2: «Իզմիրի ողբերգութիւնը II», *Հայրենիք*, 16 դեկտեմբեր 1922, թիւ 3232, 1-2), որտեղ նույնպես հայ զոհերի թվաքանակի հարցին որևէ անդրադարձ չկա:

50 «Գաղթականները Յունաստանի մէջ», *Ապագայ, քաղաքական եւ հասարակական շաբաթաթերթ* (Բարիզ), 23 դեկտեմբեր, 1922, 3 (տրված է նաև հայ գաղթականների բաշխումն ըստ Հունաստանի շրջանների): Նույն՝ 40 հազար թիվն առկա է նաև Հայոց ազգային պատվիրակության փաստաթղթերում (տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի որբերի թվաքանակի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919-1922 թվականներին կազմած վիճակագրությունները», *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.*, միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Հարություն Մարության, Նարինե Մարգարյան (Երևան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-

է, Զմյուռնիայից քրիստոնյա ազգաբնակչության տարհանման գործողությունների տևողությունը (մոտ 20-25 օր) թույլ է տվել տարհանել նաև այն հայերին, որոնք աղետի օրերին ֆիզիկապես չեն գտնվել Զմյուռնիայում և շրջակայքում, սակայն անգամ հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, միևնույնն է, Հունաստանում հաշվառված հայ փախստականների վերոնշյալ տվյալը գալիս է վկայելու, որ Հրանտ Մամուրյանի և Գարեգին Ամատյանի տեղեկություններն առ այն, որ աղետից հաջողվել է փրկվել միայն մոտ 10 հազար զմյուռնահայի, հիմնված էին խիստ նախնական հաշվարկների և գնահատականների վրա[51]:

Զմյուռնիայի աղետի և դրան հաջորդած իրադարձությունների հետևանքով Զմյուռնիայից, Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններից և Արևելյան Թրակիայից գաղթած հայերի թվաքանակի և գաղթական հայերի՝ երկրների բաշխման վերաբերյալ առավել ամբողջական տեղեկություններ է պարունակում Լոզանի կոնֆերանսի համար Հայ ազգային պատվիրակության՝ 1922 թ. դեկտեմբերի վերջերին պատրաստած «Հայաստանը և Հայկական հարցը պատերազմից առաջ, պատերազմի ընթացքին և պատերազմից հետո» վերտառությամբ տեղեկագիրը: Համաձայն տեղեկագրի տվյալների՝ գաղթական հայերի թիվը՝ 73 700 էր, որից Հունաստանում՝ 60 000 (Արևմտյան Թրակիա և Մակեդոնիա՝ 30 000, Սալոնիկ՝ 5000, Քիոս և Միտիլինի կղզիներ՝ 7 000, Կրետե՝ 2 000, Սամոս՝ 1 000, Աթենք և Պիրեա՝ 15 000), Բուլղարիայում՝ 10 000 (այս երկրում էին ապաստանել նաև 25 000 հայ Արևելյան Թրակիայից[52]), Ալժիրում, Թունիսում և Եգիպտոսում՝ 1 500, Ֆրանսիայում՝ 1 350, Իտալիայում՝ 850[53]:

Հայ ազգային պատվիրակության այս տվյալը համահունչ է հունական կառավարության՝ 1924 թ. հունիսի 12-ին Ազգերի լիգա ներկայացված տեղեկագրի տվյալներին, որոնց համաձայն Զմյուռնիայի աղետից անմիջապես հետո և աղետի հետևանքով Հունաստանում էր ապաստանել մոտ 65 000 հայ փախստական, որոնք եկել էին. ա) Փոքր Ասիայի այն մասից, որը ժամանակավորապես գրավել էր հունական բանակը 1919-1922 թթ. թուրք-հունական պատերազմի ընթացքում, բ) Սևծովյան առափնյա շրջաններից, գ) Կիլիկիայից (արդեն նշել էինք, որ մեծ թվով կիլիկիահայեր 1921 թ. վերջերին Կիլիկիայից ֆրանսիական զորքերի դուրսբերումից հետո տեղա-

---

ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2020), 331-332):

51 Կարելի է ենթադրել, որ 10 000 թիվն արտացոլում էր սկզբնական շրջանում զուտ Աթենքում և Պիրեայում ապաստանած հայ փախստականներին:

52 James L. Barton, *Story of Near East relief (1915-1930)* (New York: Macmillan, 1930), 157.

53 Délégation de la République Arménienne, *L'Arménie et la question arménienne, avant, pendant et depuis la guerre* (Paris: H. Turabian, editeur, 1922), 70-71: Տեղեկագրից քաղված վիճակագրությունը տե՛ս «Հայութեան թիւը», Հայաստանի կոչնակ (Նիւ Եորք), 20 յունուար 1923, XXIII, № 3, 85-86: Տեղեկագրում նաև նշվում էր, որ նախքան աղետը հունական բանակի գրաված թուրքական վիլայեթների տարածքում հայ բնակչության թիվը հասնում էր 100 000-ի, սակայն նրանցից շատերը զոհվել են Զմյուռնիայում, ուրիշները կոտորվել Բալըքեսիրի (Բուրսա) և Բիղայի (Դարդանել) մեջ՝ քեմալական բանակի մուտքից հետո (Délégation de la République Arménienne, *L'Arménie et la question arménienne*, 70): Այսինքն, Հայ ազգային պատվիրակության հաշվարկով, 1922-ի սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին քեմալական բանակի բոլոր գործողությունների հետևանքով հայերի կորուստները կազմել են մոտ 26 000 մարդ:

փոխվել էին Զմյուռնիա՝ 1922 թ. սեպտեմբերին դառնալով աղետի ականատես և տարհանվելով Հունաստան)[54]:

Այսպիսով, վերոնշյալ տվյալները վկայում են, որ Զմյուռնիայի աղետից հետո առ

54 United Nations Library&Archives Geneva, File R1756/48/36414/23548, թերթեր 119-120, առցանց՝ https://archives.ungeneva.org/situation-des-refugies-du-proche-orient-secretariat-soumet-au-conseil-le-rapport-du-dr-fridtjof-nansen-a-ce-sujet, դիտվել է 24.06.2022: Այստեղ անհրաժեշտ է արձանագրել, որ Թուրքիայից դեպի Հունաստան հայերի և հույների գաղթը շարունակվել է և 1923-24 թթ. ընթացքում, և Հունաստանում հայերի թիվը հասել է ընդհուպ մինչև 100-120 հազարի: Այսպես, ըստ 1923-ի հոկտեմբերին Ազգերի լիգայի համար պատրաստված «Հունաստանում փախստականների վիճակը» վերտառությամբ տեղեկագրի տվյալների՝ Հունաստանում ապաստան ստացած հայազգի փախստականների թիվը 100 հազար էր: Նույն փաստաթղթում հաղորդվում էր, որ 1923 թ. մայիսի 26-ի դրությամբ Թուրքիայի նավահանգիստներից (Կ.Պոլիս, սևծովյան նավահանգիստներ, Մերսին, Սիրիա) դեպի Հունաստան տարհանման էր սպասում մոտ 64 000 փախստական: Նշվում էր նաև, որ Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններում դեռևս մնում է մոտ 150 000 հույն և հայ, որոնք պատրաստ են թողնել երկիրը (տե՛ս United Nations Library & Archives Geneva, File R1757/48/40543/23735, թերթ 7, առցանց՝ https://archives.ungeneva.org/asia-minor-refugees-collaboration-of-the-european-student-relief-worlds-student-christian-federation-geneva, դիտվել է՝ 24.06.2022): 1923-24 թթ. Հունաստանում հայ գաղթականների՝ 100 000 թիվը նշող այլ աղբյուրներից տե՛ս Կոկինոս, *Հունահայ գաղութի պատմությունից*, 26-27: Ազգերի լիգայի արխիվում պահվող Ֆրիտյոֆ Նանսենի տեղեկագրի տվյալների համաձայն Հունաստանում ապաստանած արևմտահայ փախստականների թիվը 1924 թ. սկզբների դրությամբ մոտ 120 000 էր (տե՛ս United Nations Library&Archives Geneva, File R1756/48/36414/23548, թերթեր 116, 122): Որոշ աղբյուրներում հաղորդվում է 1920-ական թթ. առաջին կեսերին Հունաստանի տարածքում ապաստանած 150, անգամ՝ 200 հազար հայ փախստականների մասին, ինչը չափազանցություն է (տե՛ս Աշոտ Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության*, հատոր Բ (Երևան, Հայաստան, 1967), 105): Հունաստանում հայ փախստականների թվի այս տատանումները չպետք է զարմանալի թվան: Ինչպես պատկերավոր նկարագրում է ուսումնասիրող Հովիկ Մելիքսեթյանը՝ 1920-ական թթ. սկզբներին Հունաստանում հայերի թիվը խիստ հարափոփոխ ու անկայուն էր. «օրվա հացի կարոտ, ցնցոտիների մեջ ծայր թշվառության մատնված, տեղի ունեցած սարսափների արհավիրքները վերապրող ու վաղվա անստույգ վիճակի մղձավանջից տանջվող անտուն պանդուխտները խիստ անկայուն վիճակի մեջ էին Հունաստանում, ուստի այնտեղ երկար չէին մնում: Մինչ մի կողմից գաղթականների նորանոր խմբեր էին ապաստանում Հունաստան, նույն ժամանակ նախկիններից հազարավորները այնտեղից մեկնում էին Ամերիկա, Ֆրանսիա և այլ երկրներ՝ հուսալով գտնել ավելի բարվոք պայմաններ» (տե՛ս Հովիկ Մելիքսեթյան, *Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980)* (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1985), 52): Հունական կառավարությունը, ի վիճակի չլինելով հոգալ հույն և հայ գաղթականների հոծ զանգվածների օթևանի և սննդի կարիքները, փորձում էր լուծում գտնել՝ ամեն կերպ խրախուսելով հայ գաղթականների Հունաստանից տեղափոխումը այլ երկրներ: Մասնավորապես, ծրագրեր էին մշակվում Հունաստանում ապաստանած հայ փախստականնե-րի ՝ Ազգերի լիգայի համապատասխան կառույցների օժանդակությամբ Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձելու ուղղությամբ (այդ հարցով Ազգերի լիգայի փախստականների կոմիտեի համապատասխան նամակագրությունը տե՛ս United Nations Library&Archives Geneva, File C1124/20/N1 - Nansen Office for Refugees - Outgoing Correspondence, առցանց՝ https://archives.ungeneva.org/nansen-office-for-refugees-outgoing-correspondence): Վերոնշյալ գործընթացների հետևանքով արդեն 1924 թ. դեկտեմբերին Հունաստանի տարածքում մնացել էր մոտ 50 000 հայ փախստական (տե՛ս Հայ փախստականների օգնության՝ Լոնդոնի լորդ քաղաքագլխի հիմնադրամի քարտուղար Հարոլդ Բաքսթոնի՝ 1924 թ. դեկտեմբերի 15-ով թվագրվող նամակը՝ United Nations Library & Archives Geneva, File C1124/20/N1, թերթ 24, առցանց՝ https://archives.ungeneva.org/nansen-office-for-refugees-outgoing-correspondence): Փախստականների արտահոսքը Հունաստանից շարունակվել է և հետագա տարիներին. համաձայն 1928 թ. Հունաստանում անցկացված մարդահամարի տվյալների՝ հայերի թիվը երկրում արդեն 35 հազար էր (տե՛ս A. A. Pallis, “The Greek Census of 1928,” *The Geographical Journal* 73, No. 6 (Jun., 1929), 546, տե՛ս նաև Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: The Macmillan company, 1932), 702):

1922 թ. ավարտ Զմյուռնիայից, Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններից, ինչպես նաև Եվրոպական Թուրքիայի տարածքից տարհանվել էր մոտ 100 000 հայ, որից մոտ 62 հազարը ապաստանել էր Հունաստանում, 35 հազարը՝ Բուլղարիայում և 3 000-3 500-ը՝ այլ երկրներում: Համաձայն Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության՝ 1921 թ. ապրիլի դրությամբ վերոնշյալ տարածքի (Զմյուռնիա, Փոքր Ասիայի այլ արևմտյան շրջաններ, ինչպես նաև Եվրոպական Թուրքիա (բացառությամբ Կ.Պոլիսը)) բուն հայ բնակչությունը կազմում էր 92 700 շունչ[55]: Անգամ եթե հաշվի առնենք 1921 թ. վիճակագրությունում առկա թերհաշվառման գործոնը, նախքան Զմյուռնիայի աղետը վերոնշյալ շրջանների հայ բնակչության և Զմյուռնիայի աղետից հետո հայ փախստականների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների համեմատությունը ցույց չի տալիս էական տարբերություններ, որոնք, անշուշտ առկա կլինեին Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած 20-30 հազար հայերի պարագայում:

Վերոնշյալը մեզ հիմք է տալիս Զմյուռնիայի աղետին զոհ գնացած հայերի մեր հաշվարկում որպես առավել արժանահավատ և իրականությանը մոտ ընդունել Հրանտ Մամուրյանի՝ 1922 թ. նոյեմբերի 5-ի տեղեկագրում նշված թիվը՝ 4 000: Նշված եզրահանգմանը եկել ենք՝ ելնելով նաև այն նկատառումներից, որ Մամուրյանի հաշվարկը կատարվել է դեպքերից մոտ 50 օր և Զմյուռնիայում կենտրոնացած հույների և հայերի տարհանման գործողության ամբողջական ավարտից մոտ 20 օր անց, այսինքն՝ առկա էր որոշակի ժամանակամիջոց վերապրած-փախստականներին հարցաքննելու և հաշվառելու, և այդ տվյալների հիման վրա կորուստների առավել ճշգրիտ ու հիմնավոր հաշվարկ կատարելու համար: Արժանահիշատակ է, որ զոհվածների մեջ նշանակալի մաս են կազմել Զմյուռնիայում ապաստանած կիլիկիահայ փախստականները, որոնք հատկապես թիրախավորվել են հրդեհին նախորդած ջարդի ժամանակ: Ըստ որոշ վկայությունների՝ զոհված կիլիկիահայերի թիվը կարող էր հասնել 2 000-ի[56]:

Ե. Զմյուռնիայից և շրջակայքից կալանավորված և աքսորված հայ տղամարդկանց կորուստը. հաշվարկի ամփոփում

Զմյուռնայի աղետին զոհ գնացած հայերի թվաքանակի հաշվարկի համատեքստում անհրաժեշտ ենք համարում առանձին անդրադառնալ Զմյուռնիայից և շրջակայքից

---

55 Այդ թվում՝ Ադրիանապոլսի (Էդիրնե) վիլայեթ՝ 6 000, Նիկոմիդիայի անկախ սանջակ՝ 20 000, Հուդավենդիգյարի վիլայեթի Բրուսայի սանջակ՝ 11 000 և Բիլեջիկի սանջակ՝ 4 500, Կալե Սուլթանիե անկախ սանջակ (Գալիպոլի)՝ 900, Կարասիի անկախ սանջակ (Բանդըրմա և Բալըքեսիր)՝ 5 800, Աֆիոն Գարահիսար և Քյոթահիա՝ 7 000, Այդընի (Իզմիրի) վիլայեթ՝ 10 000, Կասթեմունիի վիլայեթ և Բոլուլի անկախ սանջակ՝ 8000, Անգորայի գավառ (Էնկյուրի)՝ 5 500, Կեսարիայի գավառ՝ 4 000, Կոնիայի վիլայեթ՝ 10 000 (տե՛ս «Թուրքիոյ Հայոց վիճակացոյցը. պատրաստուած 1921 թ. սկիզբը», *Ազգ, պաշտօնաթերթ Ազգային Ռամկավարական կուսակցութեան* (Պոսթոն), 7 ապրիլ 1921, 1: Նույն վիճակագրությունը որոշ ոչ մեծ տարբերություններով տե՛ս «Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ (Պատրաստուած 1 ապրիլ 1921ին)», Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը, ԺԶ. տարի, 1922* (Կ.Պոլիս, 1921), 261-265):

56 “Les réfugiés de Smyrne à Marseille. Émouvants récits de l’incendie,” *Le Petit Parisien*, 21 septembre 1922, 3 (զմյուռնահայ ականատես-վերապրած Օնիկ Զաքյանի տվյալը):

կալանավորված և Թուրքիայի ներքին շրջաններ աքսորված զինվորական տարիքի հայ տղամարդկանց շրջանում կորուստների թվի հարցին: Մեր ունեցած աղբյուրները, այդ թվում՝ հայկական, հաղորդում են միայն ընդհանուր՝ առանց ազգային պատկանելության առանձնացման տվյալներ կալանավորված տղամարդկանց թվաքանակի վերաբերյալ: Հայ ազգային պատվիրակության՝ արդեն հիշատակված 1922 թ. դեկտեմբերի տեղեկագրում նշվում էր, որ քեմալական բանակի թիկունքի սպասարկության, աշխատանքային գումարտակներում և կենտրոնացման ճամբարներում գտնվող 18-ից մինչև 45 տարեկան հայ տղամարդկանց թիվը ստուգել անկարելի է[57]:

Բրիտանացի պատմաբան Քարլայլ Մըքարթնին հաղորդում է, որ կալանավորված և Թուրքիայի ներքին շրջաններ՝ «աշխատանքային գումարտակներում» ընդգրկվելու համար տեղափոխված զինվորական տարիքի տղամարդկանց ընդհանուր թիվը մոտ 25 հազար էր, որից մեկ տարի անց ողջ էր մնացել 15 հազարը[58]: Ուսումնասիրողն իր այս տվյալի համար որպես աղբյուր է օգտագործել Ազգերի լիգայի Հունաստանի փախստականների կարգավորման հարցերով հանձնաժողովի նախագահ, ամերիկացի Չարլզ Փրենիտիս Հոլանդի 1926 թ. գրված «Հունաստանը և նրա փախստականները» հոդվածը[59], ինչը այդ տվյալի արժանահավատության մասին վկայող լրացուցիչ փաստարկ է:

Ըստ հայ ականատես-վերապրածներից մեկի վկայության՝ Զմյուռնիայի աղետի օրերին միայն Զմյուռնիա քաղաքից ձերբակալվել էր զինվորական տարիքի 30 000-ի չափ հույն և հայ, որոնց քշել են քաղաքից մոտ երեք ժամ հեռավորության վրա գտնվող Փունար Բաշի բնակավայր: Հետագայում բաց են թողնվել 50 տարեկանից բարձր մոտ 5 000 մարդ, մնացած 25 հազարը քշվել են ներքին գավառներ որպես ռազմագերի[60]:

Հույն և հայ ռազմագերիների նույն՝ 25 000 թիվը առկա է նաև Թեոդիկի 1924 թ. «Ամենուն տարեցույցի» ՝ Զմյուռնիայի աղետի նկարագրությանը նվիրված ակնարկում[61]:

Վերապրածների վկայություններում և պատմագիտական գրականության մեջ հնչեցվել են ձերբակալված և Փոքր Ասիայի խորքեր աքսորված հույն և հայ տղամարդկանց թվաքանակի վերաբերյալ նաև այլ՝ ավելի բարձր տվյալներ: Այսպես, Զմյուռնիայի աղետի օրերին թեմի առաջնորդ, դեպքերի ականատես-վերապրող Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանը 1922 թ. հոկտեմբերի 13-ով թվագրված իր տեղեկագրում հաշվում էր սկզբնապես գերված հույն և հայ տղամարդկանց թիվը՝ 70-80 հազար,

57 Délégation de la République arménienne, *L'Arménie et la question arménienne*, 69.

58 Macartney, *Refugees*, 78-79.

59 Charles P. Howland, "Greece and Her Refugees," Foreign Affairs (1926): 615: Նույն տվյալը տե՛ս նաև Eliot G. Mears, *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact* (Stanford: Stanford University Press, 1929), 50, առցանց՝ https://www.foreignaffairs.com/articles/greece/1926-07-01/greece-and-her-refugees, դիտվել է՝ 12.07.2022):

60 Գուժկան, «Իզմիրի ջարդը և հրդեհը», *Հայաստանի կոչնակ* (Նիւ Եորք), 2 դեկտեմբեր 1922, թիւ 48, 1552:

61 Թեոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը, ԺԸ. տարի, 1924* (Փարիզ, տպագրութիւն Յ.Բ. Թիւրապեան, 1923), 154-155:

որից՝ 8-10 հազար հայ[62]: Ըստ հունական կառավարության ներկայացուցիչ Ա. Վուրոսի՝ ԱՄՆ պետքարտուղարություն ներկայացված 1922 թ. հոկտեմբերի 10-ով թվագրվող գրության՝ Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններ էր արտաքսվել ավելի քան 100 հազար տղամարդ[63] (ըստ երևույթին, նշված թիվը, եթե այն համապատասխանում է իրականությանը, արտացոլում է ոչ միայն Զմյուռնիայից, այլ նաև Փոքր Ասիայի այլ շրջաններից հավաքված տղամարդկանց և հույն բանակի ռազմագերիների ընդհանուր թիվը[64]):

Վերոնշյալից, մեր կարծիքով, առավել արժանահավատ են Ազգերի լիգայի Հունաստանի փախստականների կարգավորման հարցերով հանձնաժողովի նախագահ Չարլզ Փրենիտիս Հոլանդի և նրան հետևող ուսումնասիրողների տվյալները, որոնց համաձայն՝ Զմյուռնիայի աղետի օրերին անմիջականորեն Զմյուռնիայից և շրջակայքից կալանավորվել և Փոքր Ասիայի խորքեր է ուղարկվել մոտ 25 հազար հույն և հայ տղամարդ, որից զոհվել է մոտ 10 հազարը: Աղբյուրների վկայությամբ՝ աղետի նախօրյակին Զմյուռնիայում կենտրոնացած հայ և հույն ազգաբնակչության մոտավոր հարաբերակցությունը մեկը յոթիմեկը ութի սահմաններում էր, և կարելի է ենթադրել, որ նույն հարաբերակցությունը պահպանվել է կալանավորված տղամարդկանց պարագայում, այսինքն՝ կալանավորված հայ տղամարդկանց թիվը եղել է 3-3,5 հազարի սահմաններում: Ենթադրելով որ հայ տղամարդկանց կորուստը եղել է ընդհանուր կորստի նույն հարաբերակցությամբ՝ 40%, կարծում ենք, որ զոհվել է մոտ 1 000-1 500 հայ ռազմագերի:

Այսպիսով, համաձայն մեր հաշվարկի, Զմյուռնիայի աղետին զոհ է գնացել մոտ 5 000-5 500 հայ, որից մոտ 4 000-ը զոհվել է հրդեհի, դրան նախորդած և հաջորդած կոտորածների և զանգվածային սպանությունների հետևանքով, իսկ 1 000-1 500-ը՝ 15-45 տարեկան տղամարդիկ, գերության և աքսորի ընթացքում: Հայ զոհերը կազմել են զոհերի ընդհանուր թվի (20-22 հազար) մոտ մեկ քառորդը:

ON THE QUESTION OF THE ARMENIAN DEATH TOLL AS A RESULT OF SMYRNA CATASTROPHE

Robert A. Tatoyan
Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

---

62 Ղեւոնդ եպս. Դուրեան, «Զմյուռնիոյ աղէտին շուրջ համառօտ տեղեկագիր», *Սիոն*, ԾԶ. տարի, թիւ 6-7-8, 138):

63 U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations*, 941:

64 Զմյուռնիայի գրավմանը նախորդած ռազմական գործողությունների հետևանքով քեմալականները գերի էին վերցրել, ըստ տարբեր հաշվարկների, 35 000-ից (տե՛ս Micheal Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Encyclopedia of Casualty and Other Figures, 1492-2015* (Jefferson, Noth Carolina: McFarland & Company, 2017), 346) մինչև 50 000 (տե՛ս A. J. Hobbins, "Paradise lost: the merchant princes and the destruction of Smyrna, 1922," *Fontanus 11* (2003), 100) հույն զինվոր:

SUMMARY

This article attempts to calculate the Armenian death toll because of the 1922 Smyrna catastrophe, based on a comparative analysis of data from the main Armenian and foreign sources. For this aim the article presents and analyses:

a) Historiography related to the studied question;

b) Data from the most important sources on the total death toll (Greeks, Armenians and representatives of other Christian denominations), on the basis of which conclusions are made about the most probable, in our opinion, total death toll;

c) Data on the numbers of the Armenian population of the city of Smyrna and its environs on the eve of the Armenian Genocide; as well as on the numbers of Armenians gathered in Smyrna on the eve of the capture of the city by the Kemalists in September 1922;

d) Data on the numbers of Armenians who died because of the Smyrna catastrophe;

e) Data on the numbers of Armenian refugees evacuated from Smyrna and its environs and received asylum in Greece and other countries; these data are compared with data on the numbers of the Armenian population of the western regions of Asia Minor before the Smyrna catastrophe, as of 1921;

f) Question of losses among Armenians of military age, detained in Smyrna and its environs and deported to the hinterland of Turkey.

According to our calculations, about 5,000-5,500 Armenians died because of the Smyrna catastrophe, of which about 4,000 died because of fire and massacres, and about 1,000-1,500 (15-45 years old men) lost their lives in captivity and exile.

Armenian victims accounted for about a quarter of the total death toll (20-22,000).

Key words: Smyrna catastrophe, the Armenian population of Smyrna, Armenian Genocide, refugees, statistics.

К ВОПРОСУ О ЧИСЛЕННОСТИ АРМЯН, ПОГИБШИХ В РЕЗУЛЬТАТЕ СМИРНСКОЙ КАТАСТРОФЫ

Роберт А. Татоян
Фонд “Музей-Институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В статье на основе сравнительного анализа данных основных армянских и зарубежных источников предпринята попытка подсчёта численности армян, погибших в результате Смирнской катастрофы 1922 года. Для указанной цели:

а) освещается историография вопроса;

б) приводятся и анализируются данные важнейших источников об общей численности погибших (греки, армяне и представители других христианских конфессий), на основании которых делаются выводы о наиболее вероятном, на наш взгляд, общем числе всех смертей;

в) освещается вопрос о численности армянского населения города Смирна и области накануне Геноцида армян и количестве армян, сосредоточенных в городе Смирне и его окрестностях по состоянию на сентябрь 1922 г. – накануне взятия города кемалистами;

г) приводятся и анализируются данные основных источников о численности армян, погибших в результате Смирнской катастрофы;

д) приводятся и анализируются данные о количестве армянских беженцев, эвакуированных из Смирны и её окрестностей и получивших убежище в Греции и других странах, эти данные сопоставляются с данными о численности армянского населения западных районов Малой Азии до Смирнской катастрофы, по состоянию на 1921 год;

е) освещается вопрос о потерях среди армян призывного возраста, арестованных из Смирны и её окрестностей и депортированных во внутренние районы Турции.

Согласно нашим подсчётам, основанным на рассмотрении комплекса вышеуказанных вопросов, в результате Смирнской катастрофе погибло около 5,000-5,500 армян, из которых около 4000 погибли в результате пожара и массовых убийств, а около 1,000-1,500 (мужчины 15-45 лет) потеряли жизнь в плену и ссылке.

Армянские жертвы составили около четверти от общего числа погибших (20-22 тысячи).

Ключевые слова: Смирнская катастрофа, армянское население Смирны, Геноцид армян, беженцы, статистика.

REFERENCES

«Գաղթականները Յունաստանի մէջ» [Refugees in Greece]. *Apaga* (Paris), 23 December 1922;

«Թուրքիոյ Հայոց վիճակագրոյցը. Պատրաստուած 1921-ի սկիզբը» [Statistics of Armenians in Turkey. Prepared at the beginning of 1921]. *Azg* (Boston), 7 April 1921.

«Իզմիրի ողբերգութիւնը I» [The Tragedy of Izmir I]. *Hayrenik* (Boston), 15 December 1922;

«Իզմիրի աղէտը» [Izmir Disaster]. *Hayastani kochnak* (New York), 23 September 1922;

«Հայութեան թիւը» [The Numbers of Armenians]. *Hayastani kochnak,* 20 January 1923;

Abrahamyan, Ashot. *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատոր Բ* [A Brief Outline of the History of the Armenian Settlements. Volume II]. Yerevan: Armenia, 1967;

Amatean, G. «Իզմիրի աղէտը: Ինչպէս կործանեցաւ Իզմիրը» [Izmir Disaster. How Ismir was Destroyed]. *Arev* (Alexandria), 13 October 1922;

Avetisyan, Maro. «Երկու փաստաթուղթ Իզմիրի աղետի և հայ բնակչության կորուստների մասին» [Two Documents about the Disaster of Izmir and the Losses of the Armenian Population]. *Banber Hayastani Arkhivneri* 116, no. 2 (2010): 105-112;

Byurat, Vaghinak. *Իմ կյանքի հուշերից* [From the Memories of My Life]. Yerevan: Institute of Literature and Art, 1999;

Durean, Ghevond. «Զմյուռնիոյ աղէտին շուրջ համառօտ տեղեկագիր» [A Brief Report on the Smyrna Disaster]. *Sion* 56, nos. 3-4-5 (1982): 92-96;

Durean, Ghevond. «Զմյուռնիոյ աղէտին շուրջ համառօտ տեղեկագիր» [A Brief Report on the Smyrna Disaster]. *Sion* 56, nos. 6-7-8 (1982): 136-139;

Galustean, G. O. «Զմիւռնիա և Զմիւռնիոյ հայ գաղութը» *Յունահայ տարեգիրք: Բ. Տարի* ["Smyrna and the Armenian Community of Smyrna," in *Yearbook of the Armenians of Greece: Second Year*]. Athens: Nor Or, 1928;

Goharuni, Sedrak. «Իզմիրի սարսափները» [The Horrors of Smyrna], *Jakatamart* (Constantinople), 28 September 1922;

Guzhkan. «Իզմիրի ջարդը և հրդեհը» [Izmir Massacre and Fire]. *Hayastani kochnak*, 25 November 1922;

Kharatyan, Albert. «Զմյուռնիա», *Հայոց պատմություն: Հատոր III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.): Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին)*, խմբագրակազմ՝ Ա. Մելքոնյան և ուրիշ. ["Smyrna," in *History of Armenia. Vol 3. New period (Second Half of the 17th century - 1918). Book 2 (1901-1918: Armenian Settlements, Periodical Press and Culture in the 19th and Early 20th Centuries)*]. Yerevan: Zangak, 2015;

Kharatyan, Albert. «Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախը (XVIII դ. 2-րդ կես – 1922)» ["The Armenian Colony of Smyrna (Second Half of the 18th Century - 1922)]. *Lraber Hasarakakan Gitutyunneri* 1, no. 1 (2013): 85-98;

Kokinos, P. *Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927)* [From the History of the Armenian Community in Greece]. Yerevan: Institute of History, Academy of Sciences of ASSR, 1965;

Malkidis, Theofanis. *Հույների ցեղասպանությունը: Թրակիա, Փոքր Ասիա, Պոնտոս* [The Genocide of the Greeks. Thrace, Asia Minor, Pontos]. Alexandrupolis, 2014;

Mamurean, H. «Իզմիրի աղէտը» [Izmir Disaster]. *Arev* (Alexandria), 27 September 1922;

Mamurean, H. «Իզմիրի եղեռնը և Աթէնքի դէպքերը» [Calamity of Izmir and the Events in Athens]. *Apaga* (Paris), 21 October 1922;

Martoyan, Tehmine. «1922 սեպտեմբեր. Զմիւռնիայի հայերի եւ յոյների բնաջնջումը եւ քրիստոնեաբնակ թաղամասերի հրկիզումը» [The Annihilation of the Armenians and Greeks in Smyrna and the Arson in the Christian Quarters of Smyrna (September 1922)]. *Haigazian Armenological Review* 41(2021): 199-220;

Martoyan, Tehmine. «Հույների ցեղասպանության պատմության հիմնահարցը հայ պատմագրության մեջ» [The Question of the Genocide of the Greeks in the Armenian Historiography]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 7, no. 1 (2019): 116-125;

Meliqsetyan, Hovik. *Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980)* [Homeland-Diaspora Relations and Repatriation (1920-1980)]. Yerevan: Yerevan University, 1985;

Nersisyan, Mkrtich. «Մի բանավեճ Զմյուռնիայի 1922 թվականի ողբերգության մասին (Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության ջարդերի 70-ամյակի առթիվ)» [A Debate on the Smyrna Tragedy of 1922 (on the Occasion of the 70th Anniversary of the Massacre of the Armenian and Greek Populations of Smyrna)]. *Patmabanasirakan Handes* 2-3 (1992): 87-92;

Ormanean, Maghakia. Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը [The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature and Present Condition]. Constantinople: V. ev H. Ter-Nersesian, 1911;

Simonean, Petros. *Յուշամատեան: Հայկական Զմիւռնիան* [Memory Book: The Armenian Smyrna]. Paris: Araks, 1936;

Tatoyan, Robert. «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստները վիճակագրելու Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թվականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի արխիվի նյութերի) (Մաս 2)» [Efforts (Made in 1919-1920) of the Armenian Patriarchate of Constantinople to Gather Statistics of Human and Material Losses Suffered by the Western Armenians during the Armenian Genocide (According to the Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem) (Part 2)]. *Etchmiadzin* 76, no. 5 (2019): 53-86;

Tatoyan, Robert. «Մեծ եղեռնի որբերի թվաքանակի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919-1922 թթ. կազմած վիճակագրությունները», *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.,* միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Հարություն Մարության, Նարինե Մարգարյան ["Statistics on the Armenian Genocide Orphans Compiled by the Armenian Patriarchate of Constantinople in 1919-1922," in *The Rescue of Armenians in the Middle East in 1915-1923. International Conference Proceedings, November 8–9, 2019*, eds. Harutyun Marutyan, Narine Margaryan]. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, 2020, 323-348;

Teodik. *Ամէնուն տարեցոյցը, ԺԸ. տարի, 1924* [Calendar for Everyone]. Paris: T'yurapean, 1923;

Tsotsikian, Sargis. Արեւմտահայ աշխարհ [The World of Western Armenians]. New York: A. I. Leilekian, 1947;

Vardanyan, Gevorg. *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և փոքրասիական աղետը (1914-1923)* [The Greek Population in The Ottoman Empire and Asia Minor Disaster (1914-1923)]. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute, 2012.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Ռոբերտ Ա. Թաթոյան, պատմ. գիտ. թեկն., «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության վիճակագրություն և ժողովրդագրություն, արևմտահայ հասարակական, կրթական, մշակութային և կրոնական կյանք:

Էլ. փոստի հասցե՝ r.tatoyan@genocide-museum.am

Robert A. Tatoyan, PhD in History, Senior Researcher at the Department of the Armenian Genocide source studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – Western Armenian population statistics and demography on the eve of the Armenian Genocide, Western Armenian public, educational, cultural and religious life.

E-mail: r.tatoyan@genocide-museum.am

Роберт А. Татоян, канд. ист. наук, старший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда «Музей-институт Геноцида армян».

Область исследований – статистика и демография западных армян накануне геноцида, общественная, образовательная, культурная и религиозная жизнь западных армян.

Эл. почта: r.tatoyan@genocide-museum.am